

Geç Dönem Osmanlı İstanbul'unda Han Yöneticileri-Odabaşılar

Khan Managers in the Late Ottoman Istanbul-Odabaşıs

Nalân Turna*

Özet

Bu makale, odabaşılar olarak bilinen han yöneticilerini, İstanbul'un kent alanlarında oynadıkları aktif rollerden dolayı inceler. Hatta 19. yy. sonu ve 20. yy. başlarında, yerel yöneticiler onlara, güvenliği sağlayabilmek, vergi toplayabilmek ve hastalıkları önleyebilmek için ihtiyaç duydular. Bu makale odabaşıları, bu ve diğer açılardan tanıtır. Ayrıca, odabaşılarının seçimlerine ve nereden geldiklerine dikkat çeker. Toplumsal ve ekonomik esneklik makalenin diğer ilgili konularındandır. Hanlar, erken 20. yy. İstanbul'unun önemli siyasi mekânlarıydılar ve bu nedenle siyasi bilincin gelişimine tanıklık ettiler. Odabaşılar bu bağlamda aktif rol oynadılar. Bu makale son olarak, hanların diğer birçok mekân gibi kamusal alanı temsil ettiğini ileri sürer.

Anahtar Sözcükler: İstanbul, kent ekonomisi, hanlar, han yöneticileri (odabaşı), kamusal alan.

Abstract

This article examines khan managers known as *odabaşıs*, due to their active role in the urban areas of Istanbul. Of course, local authorities in the late 19th and early 20th centuries needed them in order to provide security, extract taxes, and prevent diseases. This article introduces *odabaşıs* from this angle among others such as their origin and election. Social and economic flexibility are other relevant subjects of the article. Khans were important political positions of early 20th Century Istanbul and thus, they witnessed the development of political consciousness and played active roles in this respect. Finally, this article suggests that like many other places, khans represented the public sphere.

Keywords: Istanbul, urban economy, khans, khan managers (*odabaşıs*), public sphere.

* Yrd.Doç.Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü,
nturna1@yahoo.com

1.Giriş

Gérard de Nerval, 19. yüzyılda İstanbul'u ziyaret ettiği sırada bir süreliğine kalmış olduğu Yıldız Han'ı, tamamen taştan yapılmış, avlusunun her bir yanında üç katlı galerileri bulunan ve odaları tonoz kubbeli bir kervansaray olarak tanımlamıştı. Nerval bu handa ayrıca büyük bir ambar, yatmak için ahşap döşemeli hücre ve müşterilerin deve veya at barındırabildikleri bir ahır bulunduğunu yazmıştı.¹ İstanbul'da, 15. yüzyılda Fatih Külliyesi'yle başlayan bu tarzdeki hanların inşası, 20. yüzyıl başlarına kadar devam etmişti. Hanlar, ya yol üzerlerinde ya da şehir içlerinde yapılmışlardı. Yolcular, misafirler ve yabancılar bu hanlarda ikamet etmişler, tüccar ve esnaf buralarda iş yapıp, eşyalarını saklamışlardı.²

Hanlar, fonksiyonlarına göre farklı adlarla anılmışlardı. Sadece insanların kaldığı hanlara, misafirhane anlamında tabhane; hayvan-yük ikilisinin bulundurulduğu hanlara ise kervansaray dendiği oluyordu.³ “Kervansaray” tabirinin yanı sıra hanlar için; Kahire’de “funduk”, “kayseriyye” veya “vekâle”, diğer bazı yerlerde ise “ukâle” ve “samsara” adları kullanılmıştı.⁴ Bazı hanlar adlarını, genellikle üretilen mallara⁵ ve yapılan işlere göre almışlardı; Çuhacı Han,⁶ Kürkçü Han, Peştamalcı Han⁷ ve Mestci Han gibi...⁸ Ayrıca, İstanbul’da Mustafa Faik Bey Hanı,⁹ Mahir Bey Hanı,¹⁰ Ali Paşa Hanı¹¹ ve Hacı Şükrü

¹ Gérard de Nerval, *Voyage En Orient*, 3. Cilt, Éditions Bossard, Paris 1927, s. 54-55.

² Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki* [İkdam Matbaası, Dersaadet 1317], Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 570.

³ Gönül Cantay, “Hanlar,” *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul 1993, 1994, s. 548-50. Hanlar hakkında ayrıca bkz. Feridun Akozan, “Türk Hanları ve Kervansarayları,” *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, 1963, Sayı 1, 133-167. Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1976. Mustafa Akdağ, “Türk Tarihinde Kervansaray,” *TTK Bildiriler*, VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981, Cilt 2, s. 931-40. Osman Turan, “Selçuklu Kervansarayları,” *Bellekten*, Sayı X/39, 1946, s. 471-96. Hanlarla ilgili birçok tez çalışması yapılmıştır. Osmanlı dönemi hanlarıyla ilgili son dönemde yapılmış bir doktora tez çalışması için bkz. Bünyamin Demir, “XIX. Yüzyılda Tarihi Yarımada Hanlarının Ekonomik Yönü,” *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul 2010.

⁴ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995, s. 174.

⁵ Tunus’taki zeytinyağı merkezi, Funduk el-Zeyt, Kahire’deki sabun merkezi, Vekâle el-Sabun ve Halep’teki yine sabun merkezi olan Han-el-Sabun örnek olarak gösterilebilir. Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s.174-5.

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA), Zaptiye Nezareti (bundan sonra ZB), 55/73 (1322/1907).

⁷ BOA, ZB, 634/50 (1323/1907).

⁸ BOA, Hatt-ı Hümayun (bundan sonra HATT), 774/36313 (1246/1831).

⁹ BOA, ZB, 372/146 (1321/1906).

Efendi Hanı gibi, şahıs adlarıyla anılan hanlar bulunuyordu.¹² Hacı Nasuh Hanı,¹³ Pertev Paşa Hanı,¹⁴ Fincancı Hanı¹⁵ ve Sulu Han adıyla bilinen bekâr hanları da mevcuttu.¹⁶

Hem ikametgâh hem de ticaretgâh olarak kullanılan hanlar kadar, bu hanların yöneticileri olan odabaşılar da şehir yaşamında önemli yer tuttular. Vergilendirmeden güvenliği sağlamaya, güvenliği sağlamaktan bulaşıcı hastalıkları önlenmeye kadar, birçok alanda odabaşılara rastlamak mümkündü. Ne var ki, doğrudan doğruya han yöneticileri üzerine yapılmış bütünsel ve mikro ölçekli bir çalışma bulunmamaktadır. Buna karşılık, mekânların aktörleriyle birlikte değerlendirilmesi gereksinimi üzerine doğan bu makalede, geç dönem Osmanlı İstanbul'undaki odabaşılar ve faaliyetleri incelenecektir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi kaynaklarına dayanan makale, giriş ve sonuç bölümü dışında toplam 6 kısımdan oluşmaktadır. Makalede öncelikle odabaşılık kavramı, pozisyonu ve odabaşılardan görevleri, sonrasında ise odabaşılardan kökenleri, seçimleri, atanmaları, ihraçları, odabaşılığın ekonomik yönü, odabaşılardan çatışmaları ve siyasi faaliyetleri üzerinde durulacaktır.

2. Kavram, pozisyon, görevler

Osmanlı İmparatorluğu'nda, odabaşılığa ait iki farklı resmi kullanım ön plana çıkmıştı. Bu iki kullanımdan biri askeri, diğeri ise saray teşkilatına aitti. Askeri açıdan, odabaşı veya aynı bağlamda “ortabaşı”, yeniçeri zabıtlarından biriydi. Sarayda ise, padişahın giyinip soyunmasına yardımcı olan kişi ve ayrıca Enderun veya İç Ağaları olarak bilinen ağaların ilki de bu adla anılmıştı.¹⁷ Odabaşılığın bu ve benzeri resmi kullanımları yaygındı. Bu makalenin konusu olan ve han yöneticisi manasındaki kavram ise, Şemsettin Sami'nin *Kamus-i Türkî*'sinde yer alır. Sami'ye göre odabaşı; “Han odacısı, bir handa odaların kiraya verilmesinde muhafaza ve idarelerine karışan ve anahtarlarını hıfz eden adam”dı.¹⁸ Bazı han yöneticileri han ağası olarak bilinse de odabaşılık kavramı bu pozisyon için 19. yüzyılda daha yaygın kullanılmıştı.¹⁹ Odabaşılık, gündelik

¹⁰ BOA, ZB, 56/29 (1323/1907).

¹¹ BOA, ZB, 59/81 (1323/1907).

¹² BOA, ZB, 373/2 (1322/1906).

¹³ BOA, Nüfus Defterleri (bundan sonra NFS.d), 41 (1258/1842), s. 31.

¹⁴ BOA, NFS.d, 41, (1258/1842), s. 35-38.

¹⁵ BOA, NFS.d, 41, (1258/1842), s. 58.

¹⁶ BOA, NFS.d, 41, (1258/1842), s. 59.

¹⁷ Odabaşılar hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 716-717.

¹⁸ Sami, *Kamus-i Türkî*, s. 208.

¹⁹ BOA, Dahiliye Nezareti Mektub-i Kalemî (bundan sonra DH.MKT), 1653/52 (1307/1889).

yaşama sırayet ettikçe kullanım alanı genişlemiş ve bazı hanların otele dönüştürülmesiyle otel yöneticilerini kapsar hale gelmişti.²⁰

Odabaşılar, hanlardaki oda sahiplerinden aidat toplayarak geçimlerini sağlardı.²¹ Bunun karşılığında, oda sahipleri adına kira toplarlardı.²² Bunun yanı sıra hanların güvenliğini sağlar, gelip gidenleri kontrol eder, kayıt altında tutar ve haklarında Zabıta'yı bilgilendirirlerdi.²³ Han sakinleri adına gerekli belgeleri düzenleyen de onlardı.²⁴ 1900'lerin başlarında görev alanlarının genişlemesiyle, sorumlulukları arasına bulaşıcı hastalıkları önlemek de girdi. Konuyla ilgili 1913 tarihinde hazırlanan talimatname, tabiplerden sonra, bulaşıcı hastalıkları ihbar etmeye zorunlu olanlar arasında hasta sahiplerini, imamları ve muhtarları, mahalle bekçilerini, okul müdürlerini, han, apartman ve benzeri genel ikametgâhların odabaşılarını ve kiracılarını sayar.²⁵

Odabaşılarının görev alanlarının genişlemesi, doğrudan vergilendirme süreçleriyle de alakalıydı. Tanzifat resmi olarak bilinen temizlik vergisi açısından bu durumu değerlendirmek gerekirse, 1915'te Şura-yı Devlet'in, sokakları süpürülen ve süprüntüleri kaldırılan hanları üç sınıfa ayırma kararı almıştı. Buna göre, birinci sınıf hanların odabaşılarında 40'ar, ikinci sınıftan 30'ar, üçüncü sınıftansa 20'şer para temizlik vergisi alınacaktı.²⁶ Vergi; her odadan belli bir oranda süpürme ücreti alan odabaşılarının, han süprüntülerini, belediyenin temizlik arabaları ile taşıtmalarına dayandırılarak isteniyordu.²⁷ Hanların sınıflara ayrılarak kategorize edilmeleri, odabaşılar arasında gelir farklılıkları olduğunu,

²⁰ 20. yüzyılın başlarındaki arşiv kayıtlarına göre, otel yöneticisi olarak bilinen odabaşılar hakkında bkz. BOA, ZB, 56/64 (1324/1908). BOA, ZB, 56/69 (1324/1909). BOA, Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı (bundan sonra DH.İD), 61-1/56 (1333/1915). BOA, ZB, 56/26 (1323/1908).

²¹ BOA, Sadaret/Mühimme Evrakı Kalemî (bundan sonra A.}MKT.MHM), 493/54 (1304/1887). BOA, DH.MKT, 1610/124 (1306/1889).

²² Odabaşılık aidatları ile ilgili bazı örnekler için bkz. BOA, A.}MKT.MHM, 493/54 (1304/1887). BOA, DH.MKT, 2758/86 (1327/1909).

²³ Konuyla ilgili bazı örnekler için bkz. BOA, ZB, 372/44 (1321/1904). BOA, ZB, 55/73 (1322/1907).

²⁴ Esnaf Kalemî Talimatı'nın on birinci maddesinde (1309/1892), esnaftan olup taşraya veya memleketlerine gideceklerin hangi mahallede ikamet ediyorlarsa o mahallenin imam veya muhtarlarından, handa ikamet ediyorlarsa, ikamet ettikleri hanların odabaşıları tarafından gerekli resmi belgeleri almaları gereği vurgulanmıştır. Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Beledîyye*, Cilt 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995, s. 1914. Han odabaşılarında birinin vermiş olduğu usulsüz mürur tezkeresi için bkz. BOA, DH.MKT, 226/36 (1311/1894).

²⁵ Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Beledîyye*, Cilt 6, s. 1319, s. 3203, s. 3234. Gerekeni yapmayanların para cezası ödemek zorunda kalacakları belirtilerek durumun ciddiyeti ortaya konuluyordu. Ergin, a.g.e., s. 3245-46.

²⁶ Ergin, a.g.e., s. 4223.

²⁷ Ergin, a.g.e., s. 4224.

dolayısı ile odabaşılıkların maddi açıdan homojen olmadığını gösterir.²⁸ Odabaşılıkların otonomileri özellikle 20. yüzyılın başlarında artan vergilendirme pratikleriyle nispeten azalmışsa da vergi veren veya sağlayan kesimde yer almaları şehir yaşamındaki rollerini pekiştiriyordu.

3. Odabaşılıkların kökenleri

Aşağıdaki tabloların (Tablo 1 ve Tablo 2) amacı, odabaşı ve odabaşı adaylarının kimler olduklarını ve ayrıca İstanbul ekonomisinin ne ölçüde esnek olduğunu ortaya koymaktır. 1904-1908 yılları arasında kapsayan bu tablolar, Zaptiye Nezareti'nin odabaşılıklar hakkında yapmış olduğu tahkikat kayıtlarından oluşturulmuşlardır. Tablolarda; seçilmiş, seçilmiş olduğu halde atanmamış, ihraç edilmiş veya geçici olarak odabaşılıklara vekâlet edenler yer almaktadır. Tablo 1'de aynı adla anılan hanların peş peşe sıralanmasındaki amaç, odabaşılıkların aynı yerden gelip gelmediklerini veya aynı kökene sahip olup olmadıklarını tespit ederek muhtemel hemşerilik ilişkileri ortaya koymaktır.

Tablo 1: 1904-1908 yılları arasındaki odabaşılıklar/odabaşı adayları

Han adları	Odabaşı ve adaylarının adları	Odabaşı ve odabaşı adaylarının kökenleri
Ağa Hanı ve Büyük Ticaret Hanı ²⁹	Hamedan ve Ahmed Tevfik	-
Ali Paşa Hanı ³⁰	Karabet	-
Ali Paşa Hanı ³¹	Derviş	Kangal
Ali Paşa Hanı ³²	İsmail	Divriği
Antonyadi Hanı ³³	Ali	-
Arabacı Hanı ³⁴	Ömer	-
Aynalı Hanı ³⁵	İbrahim Ağa	Kemah
Baltacı Hanı ³⁶	İbrahim Sırrı	-
Bekçi Mustafa Hanı ³⁷	Halil	Arapkir
Canbaz Hanı ³⁸	Kosti	-
Çuhacı Hanı ³⁹	Avaf	Sivas
Çuhacı Hanı ⁴⁰	Bekçi Hüseyin Efendi	Sivas
Çuhacı Hanı ⁴¹	Hüseyin Ağa	Sivas

²⁸ Ergin, a.g.e., s. 4223.

²⁹ BOA, ZB, 64/32 (1322/1906).

³⁰ BOA, ZB, 310/111 (1322/1906). BOA, ZB, 375/98 (1322/1906).

³¹ BOA, ZB, 59/81 (1323/1907).

³² BOA, ZB, 56/31 (1323/1907).

³³ BOA, ZB, 373/20 (1322/1906).

³⁴ BOA, ZB, 490/67 (1324/1908).

³⁵ BOA, ZB, 374/28 (1322/1906). BOA, ZB, 373/3 (1322/1906).

³⁶ BOA, ZB, 374/114 (1322/1906).

³⁷ BOA, ZB, 372/167 (1321/1906).

³⁸ BOA, ZB, 375/64 (1322/1906).

³⁹ BOA, ZB, 55/73 (1322/1907).

⁴⁰ BOA, ZB, 65/17 (1323/1907).

Çuhacı Han ⁴²	Mehmed Efendi ve Hüseyin	-(Mehmed Efendi) Sivas (Hüseyin)
Çukurhanı ⁴³	Hafız Efendi	Siiirt
Dikranyan Hanı ⁴⁴	Mustafa Ağa	Ergani
Dilsizzade Hanı ⁴⁵	İstefan	Sivas
Fındıklıyan Hanı ⁴⁶	Markar	Sivas
Gülbekyan Hanı ⁴⁷	Gazaroz (geçici odabaşı)	-
Hacı Hüseyin Hanı ⁴⁸	Kostaki	-
Hacı Şükrü Efendi Hanı ⁴⁹	İlyas Cevdet	Üsküp
Hamallar Hanı ⁵⁰	Kostaki	-
Hasanpaşa Hanı ⁵¹	Mehmed Emin (odabaşı vekili)	-
Hasanpaşa Hanı ⁵²	Zülfikar Ağa	Harput
Hoca Hanı ⁵³	Hasan	-
Hoca Hanı ⁵⁴	Karabet Sivacıyan	-
Hoca Hanı ⁵⁵	İsmail	Niğde
Kantarcılar'da bir han ⁵⁶	Hacı Ali Ağa	Rum ili
Kayseri Hanı ⁵⁷	Maksud İsrailyan	-
Kazasker Hanı ⁵⁸	Yanko	-
Kazkapanı Hanı ⁵⁹	Kigork	-
Kilise Hanı ⁶⁰	Fazlı	Ürgüp
Komisyoncu Hanı ⁶¹	Necib Ağa	-Dersaadet dışı ⁶²
Kurşunlu Hanı ⁶³	Hasan	Harput

⁴¹ BOA, ZB, 372/ 126 (1321/1905).

⁴² BOA, ZB, 373/68 (1322/1906).

⁴³ BOA, ZB, 372/25 (1321/1905).

⁴⁴ BOA, ZB, 55/55 (1322/1905). BOA, ZB, 374/38 (1322/1906).

⁴⁵ BOA, ZB, 372/173 (1321/1906).

⁴⁶ BOA, ZB, 372/154 (1321/1906).

⁴⁷ BOA, ZB, 372/51 (1321/1906).

⁴⁸ BOA, ZB, 375/19 (1322/1906).

⁴⁹ BOA, ZB, 373/2 (1322/1906).

⁵⁰ BOA, ZB, 55/66 (1322/1906).

⁵¹ BOA, ZB, 65/86 (1323/1907). BOA, ZB, 372/ 138 (1321/1906). BOA, ZB, 65/86 (1323/1907).

⁵² Zülfikar Ağa'nın tayin talebi daha önce hırsızlık yaptığı gerekçesiyle reddedildi. Muhtemelen bu nedenle Mehmed Emin odabaşığa vekâlet ediyordu. Bkz. BOA, ZB, 66/122 (1323/1908). BOA, ZB, 56/51 (1323/1908).

⁵³ BOA, ZB, 373/46 (1322/1906).

⁵⁴ BOA, ZB, 376/33 (1325/1909).

⁵⁵ BOA, ZB, 56/43 (1323/1907).

⁵⁶ BOA, ZB, 55/96 (1323/1907).

⁵⁷ BOA, ZB, 372/4 (1321/1905).

⁵⁸ BOA, ZB, 378/15 (1325/1909).

⁵⁹ BOA, ZB, 374/88 (1322/1906).

⁶⁰ BOA, ZB, 372/164 (1321/1906).

⁶¹ BOA, ZB, 373/39 (1322/1906).

⁶² Burada "dersaadet dışı" ve 91. dipnotta "Topkapu harici" ve 99. dipnotta "Asitane, Kuzguncuk"tan kimseler de surdışından olsalarda İstanbullu kapsamında sayılmışlardır.

Küçük Yıldız Hanı ⁶⁴	Sotiri	-
Küçükaynalı Han ⁶⁵	İbrahim	Kemah
Küçükcutucu Hanı ⁶⁶	Hüseyin	Konya
Kürkçü Han ⁶⁷	Yorgi (odabaşı vekili)	Kayseri
Kürkçü Han ⁶⁸	Vartan	Van
Laz Hanı ⁶⁹	Mehmet Çavuş	Kengiri (Çankırı)
Mahir Bey Hanı ⁷⁰	Ali Bey	-
Mercan Ağa Hanı ⁷¹	Avaris	-
Mercimekciyan Hanı ⁷²	Hasan	-
Muavin Bey Hanı ⁷³	Mehmed	Kemah
Mustafa Faik Bey Hanı ⁷⁴	Abdullah	Harput
Peştemalcı Han ⁷⁵	Rıza	Harput
Peştemalcı Han ⁷⁶	Mehmed Ağa	Harput
Remzi Bey Hanı ⁷⁷	Süleyman	-
Remzi Bey Hanı ⁷⁸	Selim	Tiran
Seydan Hanı ⁷⁹	Mustafa	-
Silahtarağa Hanı ⁸⁰	Mehmed Ağa	Harput
Siniler Hanı ⁸¹	Abdullah	-
Suhulet Hanı ⁸²	Bayramoğlu Kosti	-
Sultan Odaları ⁸³	Şerif Ağa	-
Sultan Odaları ⁸⁴	Markar	Van
Sultan Odaları ⁸⁵	Harkan (odabaşı vekili)	Van
Sultan Odaları Hanı ⁸⁶	Foti	-
Suluhan ⁸⁷	Abdüllatif Ağa	-

⁶³ BOA, ZB, 372/137 (1321/1906).
⁶⁴ BOA, ZB, 375/36 (1322/1906).
⁶⁵ BOA, ZB, 56/84 (1323/1907).
⁶⁶ BOA, ZB, 56/22 (1323/1907).
⁶⁷ BOA, ZB, 66/69 (1323/1907).
⁶⁸ BOA, ZB, 336/24 (1324/1908).
⁶⁹ BOA, ZB, 56/5 (1323/1907).
⁷⁰ BOA, ZB, 56/29 (1323/1907).
⁷¹ BOA, ZB, 372/75 (1321/1905).
⁷² BOA, ZB, 56/42 (1323/1907).
⁷³ BOA, ZB, 375/4 (322/1906).
⁷⁴ BOA, ZB, 372/146 (1321/1906).
⁷⁵ BOA, ZB, 373/14 (1322/1906).
⁷⁶ BOA, ZB, 634/50 (1323/1907).
⁷⁷ BOA, ZB, 56/58 (1323/1907).
⁷⁸ BOA, ZB, 65/22 (1323/1907).
⁷⁹ BOA, ZB, 375/77 (1322/1907).
⁸⁰ BOA, ZB, 377/24 (1325/1909).
⁸¹ BOA, ZB, 374/69 (1322/1906).
⁸² BOA, ZB, 372/147 (1321/1905).
⁸³ BOA, ZB, 372/165 (1321/1906).
⁸⁴ BOA, ZB, 372/44 (1321/1904).
⁸⁵ BOA, ZB, 372/85 (1321/1905).
⁸⁶ BOA, ZB, 375/82 (1322/1906).

Sümbüllü Han	Abdullah Ağa	Siirt
Şapıcı Han ⁸⁸	Kosta	-Topkapu harici
Şerif Paşa Hanı ⁸⁹	Haçador Boztaşyan	-
Şirin Han ⁹⁰	Yorgi	Yozgat
Tanburacı Hanı ⁹¹	Süleyman	Divriği
Tanburacı Hanı ⁹²	Mehmed	Pötürge
Taş Han ⁹³	Kirişçizade Hacı Mehmed Efendi ve ortağı Bağdesar	-
Ticaret Hanı ⁹⁴	Mail	-
Valide Hanı ⁹⁵	İstefan	Divriği
Valide Hanı ⁹⁶	Kamil Efendi	-Asitane, Kuzguncuk
Valide Hanı ⁹⁷	Mehmed Efendi	-
Yağcı Hanı ⁹⁸	Teodot Piradgal	-
Yağcı Hanı ⁹⁹	Vahan	-
Yaldızlı Hanı ¹⁰⁰	Mardiros	Van
Yaldızlı Hanı ¹⁰¹	Mıgırdıç, Muhtedi Ali Rıza Efendi, Mehmed Ali Efendi ¹⁰²	Van (Mıgırdıç), Van (Muhtedi Ali Rıza), Divriği (Mehmed Ali Efendi)
Yaldızlı Hanı ¹⁰³	Mesrub	-
Yaldızlı Hanı ¹⁰⁴	Mehmed Ali Bey	-
Yarım Hanı ¹⁰⁵	İhsan	-
Yeni Hanı ¹⁰⁶	Hasan Fehmi Efendi	-
Yer Hanı ¹⁰⁷	İsmail	-
Zincirli Hanı ¹⁰⁸	Eremya	-

⁸⁷ BOA, ZB, 56/33 (1323/1907).

⁸⁸ BOA, ZB, 373/72 (1322/1906).

⁸⁹ BOA, ZB, 378/7 (1325/1909).

⁹⁰ BOA, ZB, 55/100 (1323/1907).

⁹¹ BOA, ZB, 374/47 (1322/1906).

⁹² BOA, ZB, 56/32 (1323/1907).

⁹³ BOA, ZB, 336/40 (1324/1908).

⁹⁴ BOA, ZB, 490/67 (1324/1908).

⁹⁵ BOA, ZB, 373/48 (1322/1906).

⁹⁶ BOA, ZB, 55/38 (1322/1906). BOA, ZB, 374/66 (1322/1906).

⁹⁷ BOA, ZB, 374/113 (1322/1906).

⁹⁸ BOA, ZB, 372/84 (1321/1905).

⁹⁹ BOA, ZB, 329/85 (1324/1908).

¹⁰⁰ BOA, ZB, 458/52 (1311/1895).

¹⁰¹ BOA, ZB, 55/36 (1322/1906).

¹⁰² Belgede, Mehmed Ali Efendi odabaşılık adayı, Mıgırdıç ve Muhtedi Ali ise odabaşılık hissedarları olarak geçmektedirler. BOA, ZB, 55/36 (1322/1906).

¹⁰³ BOA, ZB, 372/60 (1321/1905).

¹⁰⁴ BOA, ZB, 372/121 (1321/1905).

¹⁰⁵ BOA, ZB, 377/37 (1325/1909).

¹⁰⁶ BOA, ZB, 375/27 (1322/1906).

¹⁰⁷ BOA, ZB, 375/94 (1322/1907).

¹⁰⁸ BOA, ZB, 26/95 (1323/1907).

Tablo 2, Odabaşılarn geldikleri yerler ve sayıları

Geldikleri yerler	Sayıları
Arapkir	1
Divriği	4
Harput	6
İstanbul	42
Kangal	1
Kemah	3
Kengiri	1
Konya	1
Niğde	1
Pötürge	1
Rumeli	1
Siirt	2
Tiran	1
Ürgüp	1
Üsküp	1
Van	6
Yozgat	1

Tablo 1'e göre, İstanbul kökenli olmayanların çoğu, İstanbul'a Kemah, Harput, Van ve Sivas'tan (Divriği, Kangal dâhil) gelmişlerdi. Ayrıca, Arapkir, Ergani, Kayseri, Kemah, Kengiri/Çankırı, Konya, Niğde, Pötürge, Rumeli, Siirt, Tiran, Ürgüp, Üsküp ve Yozgat olmak üzere, hem Anadolu hem de Rumeli'den gelenlere rastlanmaktadır. Anadolu'dan gelenler, Rumeli'den gelenlerden sayıca daha fazladır. Tabloda, Balkanlar'dan gelen odabaşılarn sayısı toplamda 3, Anadolu'dan gelenlerin sayısı 29'dur. (-) işareti ile gösterilmiş ve muhtemelen İstanbul kökenli olanların sayısı, aynı tabloda 42, Anadolu ve Balkanlar'dan gelenlerin sayısı ise 32'dir. İstanbullular ile İstanbul dışından gelenlerin sayısının hemen hemen aynı olması dikkat çekicidir.

Tablo 1'de yer alanların çoğu, adlarından da anlaşılacağı gibi Müslümadır. Müslümalarn sayısı 52, gayrimüslimlerin sayısı ise 32'dir. Yine de odabaşılık geçişlerinde, genel manada dini açıdan keskin ayrımlar yoktu. Örneğin, Van kökenli odabaşılar, çoğunlukla gayrimüslim Ermenilerden oluşuyordu.¹⁰⁹ Benzer şekilde, Mahmutpaşa'daki Sultan Odaları odabaşısı Markar gibi, odabaşı vekili de Vanlıydı. Yıldızlı Han'da Vanlı bir odabaşını, Vanlı (Divriğili biri hariç) hissedarlar izlemişti. Peştemalcı Hanı'nın peş peşe gelen odabaşılarnı ise, Harputluydu.¹¹⁰ Bununla birlikte, farklı şehirlerden gelme kimseler de aynı handa odabaşı olabildiler. Örneğin, Tamburacı Han odabaşılarnından biri

¹⁰⁹ Belgelerden, bu pozisyonların elde edilmesinde, İstanbul Ermenilerinin herhangi bir fonksiyonlarının bulunduğunu tespit etmek güçtür.

¹¹⁰ BOA, ZB, 373/14 (1322/1906). BOA, ZB, 634/50 (1323/1907).

Divriğili, diğeri ise Pötürgeliydi.¹¹¹ Farklı kesim ve kökenden kimselerin aynı handa odabaşı olabilmeleri ekonomik esnekliğin ve toplumsal hareketliliğin bir göstergesi olarak yorumlanabilir.

Sistemantik polis tahkikatlarına dayanılarak oluşturulan bu tablolardan, geç dönem Osmanlı İstanbul’unda bazı han odabaşılıklarının karma oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar; gayrimüslimlerden Müslümanlara, Müslümanlardan-gayrimüslimlere veya Müslümanlardan-Müslümanlara, gayrimüslimlerden-gayrimüslimlere geçiyorlardı. Ali Paşa Hanı odabaşılık açısından karma hanlardandı. Bahsi geçen odabaşılık, gayrimüslim Karabet’ten Müslümanlara geçmişti. Aynı şekilde, Çuhacı Han odabaşılığı da gayrimüslimden-Müslümana geçmişti. Sultanhamam’daki Hoca Hanı odabaşılığı ise, Müslümandan-gayrimüslime, sonrasında ise tekrar Müslüman birine geçmişti. Bazı durumlarda peş peşe Müslümanlardan Müslümanlara geçtiği de oluyordu. Peştemalcı Han odabaşılığı Harputlu Rıza’ya, sonrasında ise Mehmet Ağa’ya; Uzunçarşı’daki Tanburacı Han odabaşılığı Pötürgeli Mehmed’den Divriğili Süleyman’a; Çakmakçılar’daki Valide Han odabaşılığı ise, gayrimüslimden-Müslümana ve sonrasında da başka bir Müslümana geçmişti.¹¹² Kısacası odabaşılık geçişleri, farklı dinler açısından meseleye bakıldığında, çok da katı değildi.

4. Odabaşı seçimleri, atamaları ve ibraçları

20. yüzyılın başlarında odabaşılar hakkındaki tahkikatlar Zabıtaca, seçildikten/atandıktan sonra onaylamaları ise belediyelerce yapıyordu.¹¹³ Han meclislerinin de odabaşılık mühürleri sağlayan merci olarak bu süreçlere katıldıkları oluyordu.¹¹⁴ Odabaşılar, güvenilir olduklarını gösteren belgeleri (şahadetname ve kefaletnameleri) sağlamak durumundaydılar: Hamallar Hanı odabaşısı Kostaki adına şahadetnameyi, iki esnaf ve bir tüccar vermişti.¹¹⁵

Sultan’ın ihsan ettiği veya atama yaptığı odabaşılıklara da rastlanıyordu. Bu tarzdaki odabaşılıklar arasında, Borsa Hanı ve Çakmakçılar Yokuşu’ndaki Büyük Yeni Han odabaşılıkları sayılabilir.¹¹⁶ Sultan, daha çok belli resmi görevdekilere odabaşılıkları ihsan ediyor veya odabaşılıklara bu gibileri atıyordu. Bu tarz atamalarda Tüfengiyan-ı Hazret-i Şehriyari’den gelenler ön plandaydı. İbrikdarbaşı Hüseyin Ağa’nın vefat etmesi üzerine, Tüfengiyan-ı Hazret-i

¹¹¹ BOA, ZB, 374/47 (1322/1906). BOA, ZB, 56/32 (1323/1907).

¹¹² BOA, ZB, 373/48 (1322/1906). BOA, ZB, 55/38 (1322/1906). BOA, ZB, 374/66 (1322/1906).

¹¹³ BOA, ZB, 55/55 (1322/1906).

¹¹⁴ BOA, ZB, 55/66 (1322/1906).

¹¹⁵ BOA, ZB, 55/66 (1322/1906).

¹¹⁶ BOA, DH.MKT, 2199/80 (1316/1899). BOA, İrade Hususi (bundan sonra İ.HUS), 74/1316.Z-43 (1316/1899).

Şehriyari'den Arif Ağa Komisyon Hanı odabaşılığına,¹¹⁷ yine aynı yerden Gosineli Murad Ağa Kürkçübaşı Hanı odabaşılığına,¹¹⁸ Ferhat Efendi ise Kapan-ı Asel Hanı'nın odabaşılığına getirilmişlerdi.¹¹⁹

Ekonomik sıkıntılara vurgu yaparak bu pozisyonlara talip olanlara da rastlanmaktaydı. Sultan'ın kâtiplerinden Yusuf Kenan, odabaşı olan amcasının yardımıyla geçindiğini, vefat etmesiyle ekonomik durumunun bozulduğunu, yeni memur olduğu için maaşının yetmediğini söylüyor ve amcası Ser İbrikar Hüseyin Efendi'nin vefatıyla boşalan han odabaşılığının, kendisine ihsanını talep ediyordu.¹²⁰ Benzer bir duruma Yaveran-ı Hazret-i Süvera Yüzbaşısı'nın talebinde de rastlarız. Yüzbaşı, Çemberlitaş'taki Vezir Hanı odabaşılığının, 'inayet ve ihsan'ını istiyordu. Yusuf Kenan gibi, yüzbaşı da ekonomik sıkıntılardan, maaşının yetmemesinden ve geçim zorluğundan (fakr u zaruret içinde olduğundan) bahsediyordu. Yusuf Kenan'dan farklı olarak da kirasını ödeyemediğini söylüyordu.¹²¹

Odabaşılıklardan bazıları ihale ediliyorlardı.¹²² Evkaf-ı Hümayun'ca ihale edilen Yıldızlı Han odabaşılığı bunlardan biriydi.¹²³ Bazı odabaşılar, vakıf mütevellileri veya han sahipleri tarafından seçilebiliyorlardı.¹²⁴ Ahmed Ağa, Uzunçarşı başında bulunan Bezzaz-ı Cedid Sokağı'ndaki Küçükaynalı Han odabaşılığına, Han mutasarrıfları tarafından seçilmek suretiyle getirilmişti. Seçim sürecinin tam olarak nasıl işlediğini belgelerden detaylı öğrenmek mümkün değilse de bizzat han sahiplerinin, odabaşıları seçtiklerine dair bilgilere rastlarız.¹²⁵ Bu süreçte mütevellilerden, mutasarrıflardan ve han meclislerinden başka, hanlarda belli bir işle iştigal edenler veya han sakinlerinin de aktif olarak yer aldıkları oluyordu.¹²⁶ Kapalıçarşı civarında bulunan, Yorgancılar

¹¹⁷ Odabaşılığın her zaman mı ihsan edildiği veya hangi durumlarda ihsan edildiği konusunu mevcut arşiv kayıtlarından elde etmek mümkün görünmemektedir. BOA, DH.MKT, 2313/100 (1317/1900).

¹¹⁸ BOA, DH.MKT, 1151/7 (1325/1909). BOA, İ.EV, 43/1325.M-05 (1325/1909).

¹¹⁹ BOA, DH.MKT, 1205/54 (1325/1907).

¹²⁰ BOA, Yıldız/Arzuhal Jurnal (bundan sonra Y.PRK.AZJ), 45/102 (1320/1903).

¹²¹ BOA, Yıldız/Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye (bundan sonra Y.PRK.MYD), 26/110 (1326/1909).

¹²² Han ağahıklarının da ihale edildiklerine dair örnekler mevcuttur: Laleli civarında, Çukurçeşme'de bulunan Taş Han'ın boşta kalan han ağahığı, 'erbab-ı istihkaktan' yani hak kazanmış olanlardan birine verilmiş, daha sonra ise talibine müzayede ile ihale edilmesi kararı alınmıştı. BOA, DH.MKT, 1653/52 (1307/1889).

¹²³ BOA, ZB, 55/36 (1322/1906).

¹²⁴ BOA, ZB, 56/84 (1323/1907).

¹²⁵ BOA, ZB, 56/5 (1323/1907). Asmaaltındaki Laz Hanı sahipleri, Kengirili Mehmed Çavuş'un odabaşı olarak tayin edilmesini istemişlerdi.

¹²⁶ BOA, ZB, 372/75 (1321/1905). BOA, Sadaret/Nezaret ve Devair Evrakı (bundan sonra A.}MKT.NZD), 202/8 (1273/1856).

Caddesi'ndeki Cedid Ali Paşa Hanı odabaşısı Karabet¹²⁷ ile Asmaaltı'nda Cambaz Hanı odabaşılığına seçilen Kosta, seçimle iş başına gelen odabaşılardandı.¹²⁸ Bu süreçte yer alan bütün bu aktörler, kendi çıkarlarına uygun olarak kent mekânları ve ekonomileri üzerinde hak talebinde bulunuyorlardı.

Odabaşılık seçimlerinden biri şöyleydi: Mahmutpaşa'da Çuhacı Han'ın eski odabaşısı Sivashlı Avaf'ın ihraç edilmesi üzerine, yerine han bekçilerinden yine Sivashlı Hüseyin Ağa talip olmuştu. Hüseyin Ağa, diğer hanlardaki uygulamalardan farklı olarak muteber, yani hatırı sayılır esnafın desteği ile bu pozisyona tayinini istemişti. Hüseyin Ağa'nın rakibi ise Tahir adında, handa hissesi bulunmayan biriydi. Bu pozisyonu elde etmek isteyen Hüseyin Ağa kendisinin emniyetli biri olduğunu, handa birçok hissedar bulunduğunu, yeni bir hissedara, dolayısı ile Tahir'e ihtiyaç olmadığını söylüyordu.¹²⁹ Bu olaydan yola çıkarak, odabaşılığın bir çeşit rekabet alanı olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca, Tahir'in ne babasının asker statüsünün, ne de 27 yıldır İstanbul'da ikamet ediyor olmasının -ki bu, güvenilir olduğunu göstermek bakımından bu dönemde önem taşıyan bir unsurdur- odabaşılığı ele geçirmesinde herhangi bir etkisi olmuştu. Bu olay, hissedarların odabaşılık pozisyonu üzerinde söz söyleme haklarının olduğunu, en azından bazı hanların, odabaşılık seçimlerinde bağımsız hareket ettiklerine işaret eder. Başka hanlarda değilse bile, en azından bu han için bahsi geçen mekândaki esnafın oylarının talep edilmesi, odabaşı seçimi sürecinin tekdüze ve katı olmadığını gösterir.

Odabaşı seçim veya değişikliklerinde han mutasarrıflarının da etkisi inkâr edilemez.¹³⁰ Mercan Hanı odabaşılığına tayinini isteyen Erinya dört sene bakkallık, iki buçuk sene de bir handa kahvecilik ve odabaşılık yapmış, sonrasında ise ihraç edilmişti. Bunun üzerine han mutasarrıfları, Evkaf-ı Hümayun'dan, "tecrübeli ve hüviyeti malum birinin" odabaşı tayinini talep ettiler. Han mutasarrıfları sabık odabaşı Bekir Efendi'nin yerinde bırakılmasını veya odabaşılığın Müslüman birine ihalesini istediler.¹³¹

Şehrin artan asayiş sorunları nedeniyle odabaşılık konusu devlet tarafından daha fazla önemsendi. Odabaşılık fazla mesai gerektirmeye başlamış ve odabaşılığın gerektirdiği sorumluluk artmıştı. Kapalıçarşı'daki Astarıcılar Hanı'nda 20 yıl boyunca yazmacılar ve dülbentçiler esnafı kethüdası (yönetici) olan Kamil Efendi, hem kethüdalığını yaptığı esnafın işleriyle uğraşıyor hem de

¹²⁷ BOA, Dahiliye Nezareti/Tahrirat Kalemi (bundan sonra DHEUM.THR), 41/52 (1328/1910).

¹²⁸ BOA, ZB, 375/64, (1322/1906).

¹²⁹ BOA, ZB, 55/73 (1322/1907).

¹³⁰ Yukarıda bahsi geçen Mahir Bey örneğinde durum farklıdır, çünkü Mahir Bey memur olduğundan dolayı odabaşılığı elde edememişti. BOA, ZB, 56/29 (1323/1907).

¹³¹ BOA, ZB, 372/75 (1321/1905).

han yerine, Kuzguncuk'taki evinde kalıyordu. Onun bu durumu, odabaşılığın gerekliliğini yerine getiremeyeceğini düşündürmüştü olmalı ki, seçilmiş olduğu Çakmakçılar'daki Valide Hanı odabaşılığında çekilmişti.¹³² Kısacası, odabaşılık tam zamanlı bir iş olduğundan, ancak gece gündüz handa ikamet edecek bir odabaşı, meydana gelen olayları zamanında Zabıta'ya bildirebilirdi. Hekimoğlu Alipaşa'daki Hamallar Hanı odabaşısı Kostaki, kardeşi Apostol ve kız kardeşi ile birlikte, belki de bu nedenle bahsi geçen handa ikamet ediyorlardı.¹³³

Yukarıda da değinildiği gibi, şehir yaşamında baş gösteren güvenlik sorunları, odabaşılıkla ilgili sistematik tahkikatları gündeme getiriyordu. Mahmutpaşa'da bulunan Sultan Odaları odabaşısı Markar, odabaşı olduktan sonra odabaşılık mührünü oğluna bırakmıştı. Normal şartlarda handa bulunması gerekirken bulunmaması ve oğlunun hana gelip gidenler hakkında Zabıta'yı bilgilendirmemesi sorun olmuştu.¹³⁴ Mahmutpaşa Kürkçü Han odabaşı vekili Kayserili Yorgi de hana gelip gidenleri Zabıta'ya bildirmemiş, kendisine gerekli tembih ve tebligat yapılmışsa da sorumluluklarını ihmal etmişti. Bu nedenle de görevine son verildi.¹³⁵

Yukarıdaki olaylardan anlaşılacağı üzere, odabaşılar İstanbul'a gelip gidenleri Zaptiye Nezareti'ne bildirmekle mükelleftiler. Mehmet Emin Ağa Vakfı'na bağlı Çarşı-yı Kebir (Kapalıçarşı) civarındaki Zincirli Han'ın yarı hissesinin ihalesi sırasında, Eremya adlı bir Ermeni hakkında böyle bir tahkikat yapılmıştı. Bu sürecin bir parçası olarak, kuyumcu ve saatçi esnafı Eremya adına şahadetname vermiş,¹³⁶ fakat verilen şahadetname yetersiz kalmıştı. Tahkikatta, Eremya'nın adı geçen handa daha önceden odabaşılık yapmış olduğu ve odabaşılığı sırasında han gelirlerini hissedarlara vermekten imtina ettiği anlaşılmıştı. Bundan dolayı, hakkında Evkaf Nezareti'ne şikâyette bulunmuş, sonrasında da odabaşılıktan alınmıştı.¹³⁷

Odabaşı ihraçlarının altında başka sebepler de yatıyordu. Harputlu Zülfikar Ağa'nın Hasanpaşa Hanı odabaşılığına tayini, hırsız ve ayyaş takımından olduğu gerekçesiyle yapılmamıştı.¹³⁸ Usulsüz belge veren odabaşılar hakkında da cezai işlem yapılıyordu.¹³⁹ Böyle bir usulsüzlük, Galata'daki Taşhan odabaşısı

¹³² BOA, ZB, 55/38 (1322/1906).

¹³³ BOA, ZB, 55/66 (1322/1906).

¹³⁴ BOA, ZB, 372/44 (1321/1905).

¹³⁵ BOA, ZB, 66/69 (1323/1907).

¹³⁶ BOA, ZB, 26/95 (1323/1908).

¹³⁷ Eremya, üç sene önce müddeti dolmadan han odabaşılığının müzayede ile başkasına devredilmesinden duyduğu rahatsızlığı dile getirmişti. BOA, ZB, 26/95 (1323/1908).

¹³⁸ Şehremaneti tarafından seçilmiş olmasına rağmen tayininin yapılmaması, durumun ciddiyetini gösteriyor. BOA, ZB, 56/51 (1323/1908). BOA, ZB, 66/122 (1323/1908).

¹³⁹ BOA, DH.MKT, 226/36 (1311/1894).

Kirkor'un, celep esnafından olmayan birine, celep esnafındanmış gibi 'Tezkire-yi Osmaniye' denilen kimlik belgesini vermesinden dolayı ortaya çıkmıştı.¹⁴⁰

Odabaşların usulsüz bazı kimlik belgelerini (nüfus tezkeresi) vermeleri veya hanlardaki oda ve mağazaların kiralalarını zimmetlerine geçirmeleri, ihraçlarına neden olan başka bir sebepti.¹⁴¹ Odabaşlar arasında başka suçlar işleyenler de bulunuyordu. Dolandırıcılık suçu işleyen Ağa Hanı odabaşısı Mıgırdıç Sinop'a sürgüne yollanmış,¹⁴² sokakta uygunsuz bir şekilde bir kadınla yakalanmış olan Hacı Hüseyin Hanı odabaşısı ise, Adliye'ye sevk edilmişti.¹⁴³ Kürkçü Han odabaşısı Vanlı Vartan da rüşvet sebebi ile mahkûm edilmiş, fakat 'cülus affı' (padişahın başa geldiğinde ilan ettiği af) ile tahliyesine karar verilmişti.¹⁴⁴

Usulsüzlükleri ortaya çıkan odabaşlar bazen pozisyonlarını kaybedebiliyor bazen de elde tutmaya devam ediyorlardı. Eldeki örneklerden anlaşılacağı üzere, bu pozisyonların mutlak sahibi olamayabiliyorlardı, çünkü odabaşılık üzerinde ciddi bir rekabet söz konusu idi. Han hissedarlarının, han idaresinin veya ahalesinin desteğini almış olan odabaşları yerlerinden etmek çok da kolay görünmemektedir. Örneğin, odabaşılık sekiz hissesinden ikisine karısı adına vekillik eden Mıgırdıçyan Bogos, suiistimalinden dolayı görevinden ihraç edilmişti. Ancak, hanın genel idaresinin desteğini almış olduğundan, diğer hissedarların itirazlarına rağmen, odabaşılığa geri dönmüştü.¹⁴⁵

5. Odabaşılığın ekonomik yönü

Odabaşılıklara yapılan yatırımlar, şehir ekonomisinin rekabetçi ve sermaye biriktirmeye yönelik yapısıyla ilişkilidir.¹⁴⁶ Yatırım aracı olarak odabaşılık, daha çok şehrin ekonomik yaşantısının önemli aktörlerinden esnaf ve tüccarların dikkatini çekiyordu. Kereste tüccarı ve Ulaşhanı odabaşısı Papazoğlu Sava,

¹⁴⁰ BOA, DH.MKT, 306/58 (1312/1894).

¹⁴¹ BOA, DH.MKT, 1610/124 (1306/1889).

¹⁴² BOA, Hariciye Nezareti/Mektubi Kalemi (bundan sonra HR.MKT), 59/63 (1269/1853).

¹⁴³ BOA, ZB, 310/97 (1322/1907).

¹⁴⁴ BOA, ZB, 336/24 (1324/1908). Odabaşı ihraçlarına itirazlar olmuştu; han meclisince değiştirilen bir odabaşı, 'sebepsiz' yere değiştirildiğini söyleyerek itiraz etmişti. BOA, DH.MKT, 1999/127 (1310/1892). Yine de arşiv kayıtlarından, ihraç edilen odabaşların eski pozisyonlarına geri dönüp dönmediklerini tespit etmek güçtür.

¹⁴⁵ BOA, DH.MKT, 1616/110 (1306/1889).

¹⁴⁶ BOA, Sadaret/Divan Kalemi Evrakı (bundan sonra A.}DVN), 140/46 (1275/1859). Bireysel borç para alışverişlerinde odabaşılara rastlanır. Fakat usul dışı kredi ilişkileri olarak değerlendirilebilecek borç alışverişlerinin ne kadarının ekonomik yatırımlara dönüştürüldüğünü tespit etmek güçtür. BOA, Sadaret/Deavi Evrakı (bundan sonra A.}MKT.DV), 81/36 (1271/1885). Bir diğer örnek için bkz. BOA, A.}MKT.DV, 137/4 (1275/1859).

bunlardan biriydi.¹⁴⁷ Kaynaklarda, Sava'nın bu pozisyona tüccarken mi talip olduğu konusu muğlâk kalmış olsa da odabaşılık sahipliğinin şehir ekonomisinde daha fazla yer edinmeye yaradığı ve hal-i hazırda konumu devam ettirmede avantaj sağladığı anlaşılıyor.

Odabaşılık yatırımcıları ve sahipleri arasında, Hatapkapusu civarında bulunan Kantarcılar'daki 21 odalı bir hanın, hem sahibi hem de odabaşısı Hacı Ali Ağa'yı sayabiliriz. Hacı Ali Ağa, Rumeli ahalisinden olup İstanbul'da peynir ticaretiyle uğraşıyordu.¹⁴⁸ Yine, Hocahani'nde manavlık yapan ve aynı zamanda Asakir-i Şahane başçavuşluğundan mahreç İsmail, odabaşılık taliplerindendi.¹⁴⁹ İstanbul ekonomisinin hareketliliğini göstermesi bakımından önemli olan bu duruma başka bir örnek de İstanbul'da kahvecilik yapmış olan Komisyoncu Hanı odabaşılığı talibi, Kömürcü Necib Ağa'dır.¹⁵⁰

Odabaşılık yatırımcıları arasında Yozgatlı Yorgi, Pötürgeli Mehmed ve Sivas Kangallı Derviş'i de görmekteyiz. İstanbul'da yedi yıllık bir geçmişi olan Yorgi, burada kahvecilik yapıyordu. Yorgi, Yenicamii civarındaki Şirin Han'ın mutasarrıfı tarafından odabaşılığa seçilmişti.¹⁵¹ Pötürge'den gelen Mehmed, İstanbul Bahçekapı'da bir komisyoncunun yanında çalışmıştı. Daha sonra, Tanburacı Hanı odabaşılığına talip olmuştu.¹⁵² Derviş ise İstanbul'da belli bir süre ticaretle uğraşmış, Çadırcılar Caddesinde Ali Paşa Hanı'nda kahvecilik, üç sene kadar da Kapalıçarşı'daki Ali Paşa Hanı'nda hem hancılık hem de odabaşılık yapmıştı. Bütün bu gelişmeler gösteriyor ki, odabaşılığa tayin olanlar arasında tüccarlar, manavlar, kömürcüler, kahveciler ve yine bizzat hal-i hazırda odabaşılık bulunuyordu. Han odabaşılığı, bu dönem İstanbul'unun yatırım alanlarından biri olarak farklı sosyoekonomik zümrelerden olan yatırımcıların ilgisini çekmekteydi.

Bazı han mutasarrıfları, odabaşılıkların aile içinde kalması yönünde çaba harcıyorlardı. Çukurçeşme'de bulunan Mahir Bey Hanı'nın mutasarrıfesi olan bir kadın, hancılar meclisi tarafından suiistimalinden dolayı ihraç edilen odabaşı yerine, oğlu Mahir Bey'in geçmesini istiyordu. Ancak, yapılan tahkikat sonucunda, Mahir Bey'in hal-i hazırda memur olduğu, dolayısı ile handa devamlı bulunamayacağı ortaya çıkmıştı. Bu durumda, mutasarrıfenin talebi geri

¹⁴⁷ BOA, DH.MKT, 2040/50 (1310/1892). BOA, DH.MKT, 2040/92 (1310/892).

¹⁴⁸ BOA, ZB, 55/96 (1323/1907).

¹⁴⁹ BOA, ZB, 56/43 (1323/1907).

¹⁵⁰ Memleketine giden eski odabaşı, Kömürcü Necib Ağa'nın odabaşılığa tayini edilmesi için arzuhal vermişti. Bunlardan biri Valide Hanı'nda odacılık yapan Artin'di. BOA, Sadaret/Meclis-i Vala Evrakı (bundan sonra A.}MKT.MVL), 114/8 (1276/1860). BOA, A.}MKT.NZD, 376/100 (1278/1861). BOA, ZB, 373/39 (1322/1906).

¹⁵¹ BOA, ZB, 55/100 (1323/1907).

¹⁵² BOA, ZB, 56/32 (1323/1907).

çevrilecekti¹⁵³ Anlaşıyor ki, odabaşılık aile yatırımını olarak devam ettirilmeye çalışılıyordu.

Han odabaşılıklarının aile içinde kalması yönündeki temayüle dair bir başka girişim, Küçükkutucu Hanı odabaşılığında rastlanmaktadır. Şöyle ki; Hüseyin, üç sene adı geçen handa odabaşılık yapmış, memleketine gitmek durumunda kalınca da yerine kayınpederi vekillik etmişti. Kayınpederi öldüğünde, eski görevine geçmek istiyordu.¹⁵⁴ Yine başka bir gelişme, Meydancık'ta bulunan Mercimekciyan Hanı odabaşılığına dairdir. Burada han odabaşısı, odabaşılığı, handa ikamet eden veya bir işle iştigal eden birine değil de kardeşi Murtaza'ya bırakmıştı. Böylece, bu pozisyonun aile dışından birinin tasarrufuna geçmesini engellemiş oldu.¹⁵⁵ Bir ekonomik yatırım aracı olarak rekabet alanına dönüşen odabaşılığın, aile içinde kalmasına ve bu sahipliğin sürdürülebilir olmasına yönelik önemli bir çaba vardı.

6. Odabaşılık üzerine çatışmalar

Yukarıda yer alan bazı örneklerde de belirtildiği gibi, odabaşılıklar rekabet alanlarıydılar. Gerek sermayeyi doğru kullanmak gerekse de şehrin ekonomik ilişkilerinde iyi bir yer edinmek açısından odabaşılık, oldukça avantajlı bir konumdu. Bu nedenledir ki, bu alanlar üzerinde, ekonomik çıkar sağlamaya yönelik ciddi çatışmalar meydana geliyordu. 19. yüzyılın ikinci yarısında böyle bir çatışma, Mahmutpaşa'da Çakmakçılar Yokuşu'ndaki Valide Han odabaşılığı üzerinde çıkmıştı. Olay, bahsi geçen hanın odacısı Artin ile merhum odabaşısı Saray Başmutemedi Mustafa Ağa'nın mirasçıları arasında patlak vermiş ve bir süre sonra da mahkemeye yansımıştı. Artin, hanın odabaşılığının yarı hissesinin Mustafa Ağa'nın mirasçısı olan küçük oğluna geçmesine itiraz etmişti.¹⁵⁶ Artin, bu hissenin 'mu'accele'sini yani peşin ödemesini kendisinin yaptığını iddia ediyordu. Bu halde Mustafa Ağa, sadece geçici odabaşıydı. Artin'in 'mu'acelesini' ödemesiyle, Mustafa Ağa'nın geçici olarak üstlendiği odabaşılığın, tamamının veya yarı hissesinin enformel de olsa el değiştirebildiği söylenebilir. Bahsi geçen çatışma, Artin'in daha önce ödemiş olduğu bedelin kendisine geri ödenmesi ve odabaşılık hissesinin Müslüman teb'adan birine müzayede edilmesi kararı ile çözüme kavuşturuldu. Yarı hisse, başka bir talibinin olmaması üzerine, 70,000 guruş peşin para ile Hayriyye/Müslüman tüccardan Necib Efendi'ye ihale edildi.¹⁵⁷

¹⁵³ BOA, ZB, 56/29 (1323/1907).

¹⁵⁴ BOA, ZB, 56/22 (1323/1907).

¹⁵⁵ BOA, ZB, 56/42 (1323/1907).

¹⁵⁶ BOA, A.}MKT.MVL, 114/8 (1276/1860). BOA, A.}MKT.NZD, 376/100 (1278/1861). BOA, A.}MKT.NZD, 379/77 (1278/1861).

¹⁵⁷ BOA, İradeler/Meclis-i Vala (bundan sonra İ.MVL), 514/23192 (1281/1864).

Yukarıdaki olaydan yola çıkarak -Artin'in itirazı olmadığını varsaydığımızda- odabaşılık hisselerinin babadan oğula geçebildiğini söyleyebiliriz. Artin'in peşin ödemeyi yaparak dolaylı da olsa odabaşı olması, odabaşılığın bir çeşit yatırım aracı olduğunu kanıtlayan bir başka uygulamadır.¹⁵⁸ Fiili odabaşının Artin olması, resmi odabaşının ise Mustafa Ağa olması, hanın bağlı bulunduğu vakfın kurallarının esnetildiğini göstermektedir.

Odabaşılık üzerindeki diğer bir çatışma, Ağa Hüseyin Paşa'nın kızı Habibe Hanım'ın sahibi olduğu Mahmudpaşa'daki Büyük Yıldızhan'a dairdi. Olay, han sakinlerinden Vanlı Markar'ın odabaşılığı ele geçirmek istemesi üzerine patlak vermişti.¹⁵⁹ Bu olay bize, odabaşı hissedarlarının, illa ki odabaşı olamayacağını gösteriyor. Odabaşılıklar, miras yoluyla geçebiliyordu. Ayrıca kadınlar da bu sektörde yatırımcı olarak yer alıyorlardı. Han odabaşılıkları arasında kadınlar bulunmuyorsa da han hissedarı veya sahibi olarak bu alandaki yerlerini almışlardı. Bunlardan, Çakmakçılar Yokuşu'nda bulunan Sünbüllü Han'ın sekiz hissesinin ikisine Armavni Hatun sahipti. Bu kadının hisselerine eşi vekâlet ediyordu.¹⁶⁰

Bir başka çatışma ise, yine Çakmakçılar Yokuşu'nda bulunan Küçük Yeni Han odabaşılığında ihraç edilen Gragos hakkındaydı. Gragos ihaleye kazanmasına rağmen, hal-i hazırda odabaşı Abdülğani Ağa'yı uzaklaştırmakta zorlanıyordu.¹⁶¹ Meydana gelen çatışmayı çözümsüzlüğe iten neden, odabaşılığın Gragos'a ihale edildiğine dair bir padişah iradesinin/hükmünün bulunmamasıydı.¹⁶² Dolayısı ile Gragos, odabaşılık üzerindeki sahipliğini ispatlayamıyordu. Çatışma, Zaptiye Nezareti'nin önerisinin dikkate alınması suretiyle, yani bahsedilen pozisyonun Gragos'a iade edilmesi, Abdülğani Ağa'nın da başka bir şekilde memnun edilmesi kararı ile sonuca bağlandı.¹⁶³

Odabaşılık üzerindeki rekabet zaman zaman öyle bir hal alıyordu ki, çatışan taraflar yasal gücü elinde bulunduranlarla kurdukları ilişkilerle bu rekabette öne çıkmaya çalışıyorlardı. Ohan adlı bir odabaşının iddiasına göre, kendisi Nuruosmaniye'de Yağcı Hanı odabaşılığında haksız yere alınmış, eşyaları dışarı atılmış ve sürekli olarak hakkında şikâyetle bulunulmuştu. Ali Efendi adlı bir polis de bu süreçte yer almıştı. Ohan'a göre, hanın yeni odabaşısı Ali Efendi ile işbirliği yaparak onu odabaşılıktan uzaklaştırmıştı.¹⁶⁴

Haksız yere kendisine ait olan han odalarının işgal edildiğini iddia eden bir başka kişi, Vahan adlı bir odabaşıydı. Vahan, tevkif edildikten sonra kendisine

¹⁵⁸ BOA, İ.MVL, 514/23192 (1281/1864).

¹⁵⁹ BOA, DH.MKT, 1746/6 (1307/1890).

¹⁶⁰ BOA, DH.MKT, 1746/6 (1307/1890). BOA, DH.MKT, 1616/110 (1306/1889).

¹⁶¹ BOA, DH.MKT, 2352/87 (1318/1902).

¹⁶² BOA, Yıldız/Mütenevvi Maruzat (bundan sonra Y.MTV), 189/61 (1316/1899).

¹⁶³ BOA, Y.MTV, 191/32, 1317/1899).

¹⁶⁴ BOA, DH.MKT, 2416/39 (1318/1900).

ait han odalarının işgal edildiğini söylemekteydi. İddiasına göre, ‘Devr-i İstibdat’ta yani 1908 öncesi ‘baskıcı Abdülhamid döneminde’ tevkif edilmiş, işkence görmüş ve hukuki hakları gasp edilmişti. Yapılan tahkikatta, han odalarının kira bedellerinin hissedarlardan Esmâ Hanım’a verilmiş olduğu ve herhangi bir haksızlık durumunun mevcut olmadığı kanısına varıldı.¹⁶⁵ Anlaşmazlık, tarafların mahkemeye müracaatları gerektiğinin bildirilmesi ile en azından geçici olarak çözülmüş oldu.¹⁶⁶ Bütün bu olanlar, şehir ekonomisinin önemli yatırım alanlarından birinin de odabaşılık olduğunu gösteriyor. Bu alan üzerinde çıkan çatışmalar, şehirde açık bir rekabet ortamının olduğuna ve sermaye birikiminin sürdürülebilir olabileceğine işaret eder.

7. Odabaşılardan siyasi faaliyetleri

Çeşitli grupları bir arada barındıran hanlar, aynı cemaate mensup olanların veya aynı kökenden gelenlerin dayanışma içinde buldukları ve siyasi açıdan örgütlendikleri yerler olarak karşımıza çıkıyorlar. Geç dönem Osmanlı İstanbul’u hanlarında siyasi örgütlenmeler açıkça gözlenir. Bu dönemde daha çok Ermeni odabaşılarının siyasi faaliyetleri göze çarpar. Örneğin, Kasımpaşa’daki Balyan Hanı odabaşısı Agop, Hınçak adındaki bir Ermeni komitesinin üyesi ve aynı zamanda bu komitenin yüzbaşısıydı. Nitekim bu örgütün talimatnamesi Agop’un handaki odasında bulunmuş ve bunun üzerine Agop, tutuklanmıştı.¹⁶⁷

Ermeni siyasi olaylarının yoğun olduğu dönemlerde, belli bir sayıdaki Ermeni’nin aynı handa ikamet etmemesine ve aynı kökenden odabaşılardan aynı yerde bulunmamasına dikkat ediliyordu.¹⁶⁸ Bu dönemde ‘serseri’ ifadesi sıklıkla Ermeniler için kullanılıyordu. Bahçekapı’da Topalyan Hanı odabaşısı Toros, handa ikamet eden ‘serseri’ Ermeniler hakkında Zabıta’yı bilgilendirmemiş, bundan dolayı da tutuklanmıştı. Toros’un artık odabaşılık yapamayacağına karar verildi ve alınan karara gerekçe olarak, kendisinin ticaretle ve Dersaadet’le (İstanbul’la) ilgisinin olmadığı gösterildi.¹⁶⁹

Ermeni odabaşılarının siyasi faaliyetlerini çeşitli alanlarda tespit etmek mümkündür. Kameriyyeli Han odabaşısı Agop, Van’da kurmuş olduğu şirketin yöneticilerinden olup, illegal basım faaliyetlerinde bulunmuş, bundan dolayı da tutuklanmıştı. Bu olay nedeniyle, Ermenilerin, ‘devlet karşıtı ya da toplum düzenini bozucu şekilde açıklanabilecek olan fesathıklarının destekleyen bu tarz şirketlerin men edilmesi ve bu konuda devletin tedbir alması gerektiği

¹⁶⁵ BOA, DH.MKT, 2703/90 (1326/1909).

¹⁶⁶ BOA, DH.MKT, 2720/86 (1327/1911).

¹⁶⁷ BOA, A.}MKT.MHM, 627/23 (1313/1896).

¹⁶⁸ BOA, A.}MKT.MHM, 632/44 (1315/1897).

¹⁶⁹ BOA, A.}MKT.MHM, 634/10 (1319/1901).

kararlaştırıldı.¹⁷⁰ Diğer taraftan, Mahmutpaşa'da Kürkcü Han odabaşısı Vanlı Hacı Artin'in 'erbab-ı fesaddan' olduğu hakkındaki tahkikattan bahsediliyordu.¹⁷¹ Benzer şekilde, Ermeni bir odabaşı ve diğer Ermeniler, siyasi olaylara karıştıklarından dolayı mahkûm edilmişlerdi.¹⁷² Kısacası, odabaşılar şehrin gündelik yaşamında, özellikle de Ermeni milliyetçiliğinin pekiştirilmesinde aktif rol oynadılar. Ayrıca öyle anlaşılıyor ki, siyaset sadece kahvehane gibi mekânlarda değil, hanlar gibi birçok ilişkinin döndüğü ikametgâh ve ticaretgâhlarda da dönüyordu.

8. Sonuç

Odabaşılar, İstanbul gibi önemli şehirlerin sosyal ve ekonomik aktörlerinden olup şehrin çok katmanlı gündelik yaşamda aktif rol oynadılar. Bu makale, muhtemel enformel ilişki ağlarına dikkat çekerek odabaşılardan şehir ekonomisinde izole konumlanmadıklarını anlatmaya çalışmıştır. Odabaşılar, Sultan, vakıf mütevellileri, han mutasarrıfları, han ahalisi gibi çeşitli aktörlerle ilişki içindeydiler. Onların seçim ve atamalarında da bu ilişki ağları etkiliydi.

Odabaşılık, yatırım aracı olarak bir çatışma alanı oluşturuyordu. Bu makale bu konuya dikkat çekerek, şehrin ekonomik alanları üzerindeki sahipliğin devamına yönelik temayüllerin neler olduğunu göstermek amacını taşımıştır. Bu çerçevede, odabaşılık kavramının ve statüsünün şehrin sosyal ve ekonomik yaşantısındaki ilişkiler ağında nasıl bir yer edindiği anlatılmıştır. Makalede ayrıca, İstanbul ekonomisinin geçişliliğinin, hareketliliğinin ve sermaye yönetiminin, odabaşılardan faaliyetleri üzerinden gösterilmesi için çalışılmıştır. Bu nedenle kahveci, kömürcü, komisyoncu, tüccar, esnaf gibi çeşitli meslek gruplarından gelenlerin, odabaşılıklara talip olmalarına dikkat çekilmiştir. Odabaşılardan hepsinin İstanbullu olmadığı ve atama veya seçilme sürecinde muhtemel hemşerilik ilişkilerinin ve dinler arası geçişlerin olduğu gösterilmiştir.

Odabaşılık pozisyonunu elinde bulundurmak, şehrin diğer ekonomik alanlarına yatırım yapmanın önünü açıyordu. Şehir ekonomisinde yer alan ekonomik aktörlerin gerek var olan ekonomik ilişkileri ve gerek sermaye birikimleri, bu pozisyonları elde edebilmelerini kolaylaştırıyordu. Zaten üretim araç ve gereçleri üzerinde güç sahibi olmaları, bu pozisyonları elde etmede avantaj sağlıyordu. Han sahipleri, odabaşılıkları kendilerinin veya ailelerinin yürütmesi suretiyle, sermayeyi ellerinde tutmak istiyorlardı. Ne var ki, odabaşılardan şehir yaşamındaki fonksiyonları, özellikle de güvenlik nedeniyle arttığandan, odabaşılığı herkesin ifa edemeyeceği yönündeki temayül artmıştı.

¹⁷⁰ BOA, İrade Dahiliye (bundan sonra İ.DH), 1180/92265 (1307/1890).

¹⁷¹ BOA, Y.MTV, 279/72 (1323/1908).

¹⁷² BOA, Yıldız/Perakende Evrakı: Elçilik, Şehberderlik ve Ateşemiliterlik(bundan sonra Y.PRK.EŞA), 27/29 (1314/1897).

Belki de bu nedenle, odabaşıkların sahiplerinin elinde kalmasının kesintiye uğrayabiliyordu.

İstanbul hanları, özellikle aynı cemaate mensup bulunanların toplandıkları ve dayanışma içinde buldukları yerler olması hasebiyle, önem taşıyorlardı. Hanların dayanışma bilincinin geliştirilmesinde, han ahalsinin veya hana gelip gidenlerin odabaşılarla aynı kökene sahip olmalarının rolü inkâr edilemez. Son olarak, odabaşların buldukları hanlarda siyasi faaliyet içerisinde olmaları hanların kamusal alanın bir parçası olarak değerlendirilmelerini gerektirir.

Kaynakça

A)Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Dahiliye Nezareti İdare Kısmı Evrakı (DH.İD)
Dahiliye Nezareti Mektub-i Kalemi (DH.MKT)
Dahiliye Nezareti/Tahrirat Kalemi (DH.EUM.THR)
Hariciye Nezareti/Mektubi Kalemi (HR.MKT)
Hatt-ı Hümayun (HATT)
İrade Dahiliye (İ.DH)
İradeler Evkaf (İ.EV)
İrade Hususi (İ.HUS)
İradeler/Meclis-i Vala (İ.MVL)
Nüfus Defterleri (NFS.d)
Sadaret/Deavi Evrakı (A.}MKT.DV)
Sadaret/Divan Kalemi Evrakı (A.}DVN)
Sadaret/Meclis-i Vala Evrakı (A.}MKT.MVL)
Sadaret/Mühimme Evrakı Kalemi (A.}MKT.MHM)
Sadaret/Nezaret ve Devair Evrakı (A.}MKT.NZD)
Yıldız/Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ)
Yıldız/Mütenevvi Maruzat (Y.MTV)
Yıldız/Perakende Evrakı: Elçilik, Şehberderlik ve Ateşemiliterlik(Y.PRK.EŞA)
Yıldız/Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye (Y.PRK.MYD)
Zaptiye Nezareti (ZB)

B)Diğer Eserler ve Makaleler

- AKDAĞ, Mustafa. "Türk Tarihinde Kervansaray", *TTK Bildiriler*, VIII, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981, II, s. 931-40.
- AKOZAN, Feridun. "Türk Hanları ve Kervansarayları", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, 1963, I, s. 133-167.
- CANTAY, Gönül. "Hanlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, 1994, s. 548-50.
- DEMİR, Bünyamin. "XIX. Yüzyılda Tarihi Yarımada Hanlarının Ekonomik Yönü," *Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı*, İstanbul 2010.

- ERGİN, Osman Nuri. *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, Cilt 4, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul 1995.
- GÜRAN, Ceyhan. *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1976.
- NERVAL, Gérard de. *Voyage En Orient*, Cilt 3 Éditions Bossard, Paris 1927.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993.
- RAYMOND, André. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, Çev. Ali Berktaş, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul 1995.
- SAMİ, Şemsettin. *Kamus-i Türki* [Dersaadet: 1317, İkdam Matbaası] Çağrı Yayınları, 2. baskı, İstanbul 1987.
- TURAN, Osman. "Selçuklu Kervansarayları," *Belleten*, X/39, 1946, s. 471-96.